

שיח בין־דתי: גישה חינוכית ומוסרית

חנוך בן פזי*

<https://doi.org/10.54301/SQYX6993>

מילות מפתח: דת וחינוך; אחר ואחריות; מערכת חינוך דתית; מעשה חינוכי כתשוקה אל אמת; דת ומוסר

בין דת ואמונות - הקדמות לשיח הבין־דתי

במאמרו המכונן על אודות שאלת 'הדת בגבולות התבונה בלבד' הציב עמנואל קאנט את הבחנת היסוד שבין הדת ובין האמונה, בין הדת כתופעה רוחנית וכללית ובין האמונות שהן ההקשר הממסדי והטקסי המקומי. במבט מתבונן ניתן לזהות את ההבחנה הזאת כהבחנה שבין החיפוש הרוחני והמוסרי שאותו מחוללת האמונה הדתית ובין המתחים שבין האמת הדתית, המעשה הנכון, לבין אמונות אחרות וטקסים אחרים.

למרות ההבדלים העמוקים שבין הדתות השונות ובין התופעות הדתיות השונות - מבחינה היסטורית, תרבותית, גיאוגרפית עדיין אפשר לזהות את המשותף לתופעה (פנומן) הדתית. חוקר הפנומנולוגיה של הדת רודולף אוטו זיהה זאת בתור יסוד 'הקדושה'. חוקר הפסיכולוגיה של הדת ויליאם ג'יימס זיהה זאת כסוגים השונים של 'החוויה הדתית', שמעבר להבחנות שבין הדתות השונות. חוקר החברה אמיל דורקהיים זיהה את הדת כמסייעת לסדר החברתי או לסדרים חברתיים שונים. התוכנית של 'השיח הבין־דתי' על מגוון ביטויי השונים היא בהנחה שיש מן המשותף לדתות השונות, ושדיאלוג דתי או תרבותי יסייע בזיהוי המשותף שמעבר למפריד.

מערכת חינוך רב־תרבותית משמעה הכרה בקיומן של תרבויות שונות, דתות שונות, קבוצות שונות - השותפות לחברה אחת מגוונת ועשירה. מערכת חינוך רב־תרבותית מניחה כי יש שותפות אנושנית (הומניסטית) יסודית, אשר על בסיסה ניתן להכיר בשונות ובגיוון. הדיאלוג הבין־דתי הוא כלי חינוכי מרכזי לבנייתה של תשתית ערכית משותפת לצד ההכרה בשונות הדתית, באמונות השונות ובאפשרות ליצור דיאלוג בין השונים.

מבט מוסרי אל השיח הבין־דתי מגלה כי רוב הדתות השונות שותפות לשלושה מיזמים אמוניים ומוסריים:

האתיקה של השיח הבין־דתי משמעה בחינה של המשמעויות המוסריות של השיח הבין־דתי במובניו השונים. במובנו המגביל הוא קובע את כללי השיחה והמפגש הבין־דתי. במובנו המחולל - בכוחה של המוטיבציה המוסרית לעורר למפגש ולדיאלוג בין־דתי. שכן הוא מעורר לחשיבה מוסרית ומעודד צניעות וכבוד לאחר. שיתופם של תלמידים ותלמידות בדיאלוג בין־דתי יכול להוות תשתית מוסרית לעולם החינוך. שותפות לדיאלוג בין־דתי משמעה הכנסה של היבטים מוסריים לתוך תהליכי הלמידה ויצירה של תהליכים חינוכיים ערכיים מתוך כבוד לאחר ולאחרים; הרחבה של אופקי הלמידה והאחריות ויצירת שיח פרשני הולך ומתרחב מתוך המפגש האנושי של בני ובנות מסורות שונות.

האתיקה של השיח הבין־דתי

'שיח בין־דתי' הוא כל שיחה או מפגש בין בני דתות שונות המנהלים שיחה על אמונותיהם ועל הדת שלהם. פעמים רבות השיח הבין־דתי מתנהל כוויכוח על אודות הדת הנכונה או הדת המצליחה. הגישה בימי הביניים העניקה משמעות רבה להצלחה הארצית בניסיון לזהות את הדת הצודקת. אולם ספרות הניצוח (הוויכוח) ייצגה ויצרה ויכוחים אמוניים, חברתיים ולעיתים גם אלימים כאשר לזהותה של הדת המובילה. רבים מן האירועים האלימים הקשים שידעו יהודים ברחבי אירופה, יסודם בוויכוח פומבי על אודות הדת הנכונה וה'אמיתית'.

ייתכן שהמחזה 'משל נתן החכם' מאת גוטהולד אפרים לסנינג הוא הביטוי המסיים את דרך הוויכוח הזאת. במחזה נמצא המשל שמציג שלוש טבעות הדומות זו לזו, ולכן קשה להכריע

* פרופ' חנוך בן פזי מרצה במחלקה לפילוסופיה יהודית באוניברסיטת בר אילן. מחקריו מוקדשים לפילוסופיה ולמחשבה היהודית של העת החדשה. בין ספריו 'הפרשנות כמעשה מוסרי' (2012) ו'הומניות עברית, ההומניזם היהודי' (2023).

האמונה - מן המעגל האתי - הוא היסוד המכריע של אביר האמונה. אומנם רבים הם המעשים המוסריים והנאצלים שאנשים עושים בשם האמונה הדתית שלהם, דוגמת חסידי אומות העולם, שהצילו יהודים ונרדפים אחרים מתוך האמונה שבכך הם ממלאים את הצו האלוהי ומנהיגים דתיים המובילים פעולות של פיוס בין קבוצות ושבטים בשם האמונה הדתית שלהם. ובכל זאת, לא נוכל להימנע מן השאלה על המעשים הנעשים בשם האל תוך כדי התגברות על צו המצפון לטובת האמונה הדתית.

המעשה החינוכי והתשוקה אל האמת המוחלטת

המעשה החינוכי כולל בתוכו תשוקה אל האמת ועידוד למציאת דרכי למידה לרכישת ידע בצד מלאכה ערכית של בניית האישיות של התלמיד או התלמידה. המעשה החינוכי כולל בתוכו את החיפוש אחר האמת ואת השאלה החשובה בדבר האפשרות להמשיך ולכבד אחרים בעלי אמונות ואמיתות שונות. למעשה מסתרות כאן שתי שאלות חינוכיות גדולות: האחת, האם מערכת חינוך דתית יכולה לשמור על השותפות האנושית הגדולה בחיפוש אחר הדעת ובתשוקה אל האמת? והשנייה, האין מערכת חינוך דתית מכוונת בהכרח להקצנה ביחס לדתות אחרות ולמאמינים אחרים?

הצורך בקביעת כללי אתיקה ביחס לדת וביחס לשיח הבין-דתי קשור בראש ובראשונה בחיפוש אחר האמת. הדת מייצגת טענה לאמת מוחלטת, או לכל הפחות מתיימרת להיות חיפוש אחר אמת מוחלטת. את מקום הספקנות, הביקורתיות וגבולות ההכרה והתודעה האנושית מחליפה ודאות דתית שמבקשת להיות נציגתה של האמת המוחלטת, ואולי אפשר לנסח זאת כך: נציגתה של האמת השמיימית עלי אדמות.

את הבסיס לשיח הבין-דתי ולמפגש מכבד בין הדתות ניסח משה מנדלסון בסיום ספרו 'ירושלים' בטענה כי על המאמינים לקבל כי דרכו של האל, דרכה של ההשגחה העליונה, שלא ליצור אחדות בין הדתות השונות. התבונה מכוונת את האדם לרמה גבוהה של תרבות, שיש בה סבלנות אנושית כללית. התבונה מחייבת את האדם להכיר באלוהים שמעבר לשונות שבין הדתות, ולכבד את השונות וההבדלים שבין בני האדם ובין הדתות השונות, לאהוב את האמת ולאהוב שולם (מנדלסון, 2022).

בספר מעורר הפולמוס 'מהומת אלוהים' ביקש סם האריס (2006) לבקר את כוחן של הדתות להפעיל בני אדם שלא בהתאם לתבונתם. הוא כינה זאת 'גלות התבונה' ודימה את האמונה לחוסים של מריונטה, שמשכיכה בהם מפעילה כמעט את ההיבטים בחיי האדם. האריס הצביע על כך שכמה מן האמונות עלולות להיות בעייתיות משום שהן עשויות להוביל אותנו להרג הדדי.

(1) חיפוש רוחני אחר 'המוחלט';

(2) מחויבות מוסרית לצלם האדם ולאהבת הבריות;

(3) שאיפה לבניית חברה צודקת ומתקנת עולם. במונחים הפילוסופיים של גוטפריד וילהלם לייבניץ הרי זו ההבחנה שבין אמיתות נצחיות ובין אמיתות זמניות, שכן כל בני האדם שותפים - או יכולים להיות שותפים - לאמיתות הנצחיות. משה מנדלסון קבע שהאמיתות הדתיות הן אמיתות נצחיות שלהן שותפים כל בני תבל: האמונה באלוהים, נצחיות הנפש, והאמונה בטוב וברע - בשכר ובעונש.

להתגבר על הסתירה

אחד מן האתגרים הגדולים של השיח הבין-דתי הוא להבטיח תקווה ושולם ולמנוע עימותים אלימים שמתקיימים בשם הדת. כמה מן המעשים האלימים ביותר שידעה האנושות מעודה נעשו בשם האמונה הדתית. כמה מן המלחמות הממושכות ביותר התרחשו בשם הציווי האלוהי, שהתגבר על העכבות וההסתייגויות המוסריות. דרישתו של דיוד יום עדיין מהדהדת בעולם שלנו ומבקשת מענה לפער שיש בין התקווה המשיחית ובין האלימות הרבה בשם הדתות. החינוך הוא הכלי המרכזי שבו החברה מבקשת לגדל את בני ובנות הדור הבא מתוך תקווה לשולם ולאחווה בין שונים. פעמים רבות דווקא הכלי החינוכי האנושי (ההומניסטי) החשוב ביותר מעודד התבדלות ושונות ואפילו מתח ושנאה בין קבוצות שונות. הדיאלוג הבין-דתי מחייב עמדה מוסרית כלפי אחרים ואחרות, ובכך הוא מכוון את התהליכים החינוכיים בכיוונים ראויים לחברה תרבותית. תהליכים אלו מעמיקים את המחויבות האתית שמאפשרת דיאלוג בין-דתי ומלמדים את השותפים והשותפות דרכים ליישום ולהפנמה של ערכים מוסריים.

ניתוח זהיר של התופעה המיוחדת הזאת יכול להצביע על שני כיוונים מתארים ומסבירים. הכיוון האחד יטען כי הדתות עצמן מבשרות שולם וטוב, אולם אנשי הקצוות, אלו בעלי נטייה לקיצוניות, ימצאו באמונה הדתית את הציוד לנפשם הסוערת ולצורך שלהם בהקצנה רגשית או התנהגותית. יהיו אף שיטענו, כי הרגשות הלאומיים והקיבוציים נעזרים באמונה הדתית כדי להקצין את חוויותיהם ואת המוטיבציה של היחידים.

הכיוון האחר יעורר את השאלה, שמא הדתות עצמן הן הגורמות לתהליכי הקצנה. במילים אחרות, הרבה מן המעשים שאדם יימנע מלעשותם בשם עצמו ובשם הכרתו, הוא יהיה מוכן לעשותם, כאשר הוא רואה אותם כצו דתי. בדתות האברהמיות, הדוגמה הבולטת ביותר היא מעשה העקידה ונכונותו של אברהם להקריב את בנו בשם הציווי האלוהי. המתח שעליו הצביע סרן קירקגור על נכונותו של אברהם לבצע את הקפיצה של

אפשר להסיק שהשאלה אם המונותאיזם זהה לאלימות יכולה להביא לשתי תשובות, או למרחב שבין שתי תשובות: 'כן' או 'לא בהכרח'. האם ההיסטוריה תומכת בנייתו הלוגי המוצע למונותאיזם? מבי טוען שכן.

ואולם, עלינו לשאול את השאלה החשובה: האם הכרח הוא שמונותאיזם יוביל לאלימות או יכלול מניה וביה, מידה מסוימת של אלימות? תשובתו שלילית, שכן תפיסה ספיריטואלית של המונותאיזם יכולה להיות משקל-נגד לאלימות המכוננת של הדת. יש פער הכרחי בין עמדה מונותאיסטית ובין המציאות ההיסטורית מרובת הפנים, האמונות והדעות. פער זה עלול להפנות את המאמין לעשייה של פעולות שכנוע או כפייה בדבר 'האמונה הנכונה', שאינה אלא האמונה שלו. כלומר, הפער שבין האמונה האחת האמיתית ובין ריבוי האמונות והדתות ייפתר על ידי ביטולו - על ידי הכרעה שיש דת אחת נכונה וביטול של שאר האמונות האחרות. מעשה מעין זה יכול להוביל למעשי אלימות מכוונים, או בלתי מכוונים. אך עלינו להוסיף מייד, כי יש גם דרך אחרת - אמונית דתית - לפתרון המשוואה, על ידי הפניית המבט אל 'עולם הרוח' או אל 'אחרית הימים'. כלומר, באחרית הימים יבוטל הפער בין האמת המוחלטת של הדת ובין האמונות והאמיתות של דתות אחרות. לחילופין, אפשר להציע כי האמונה באחרית הימים משמעה ויתור מודע של המאמין על האפשרות לפתרון הפער בתוך ההקשר הארצי בימיו ולהאמין בכוחו של האל להכיל יותר מאמת אחת.

השיח הבין-דתי כמעורר מוסריות

השיח הבין-דתי הוא חלק מן ההתבגרות של העולם הדתי, הנדרש להכיר לא רק בעצמו ובאמונותיו, אלא גם בכבוד ובהערכה לאמונותיהם של אחרים. בכך, מעורר השיח הבין-דתי את היכולת של הדתות לעודד דיאלוג של הכרה באחר, לשון אחר: לעודד מוסריות. השיח הבין-דתי הוא חלק מן ההתבגרות של מערכת החינוך, המאפשרת למידה והערכה של אמונות שונות, תוכני למידה שונים, מתוך ההבנה שדווקא הדיאלוג הבין-דתי יכול להיות תהליך השתלמות מוסרית מן המעלה הראשונה.

עמנואל לוינס, שידע להצביע על הסכנה של העולם הדתי, היה גם זה שהציע לראות את הדת כמקור של סובלנות. הדת היא אופן של מחויבות מוסרית של האדם בעמידתו בפני האין-סוף. כלומר אם הסכנה של הדת היא האפשרות ש'הקונספט של אלוהים נשלט על ידי המאמינים', הרי כדי שהדת תעמוד במבחן המוסריות מוטל עליה להיענות לתביעות הצדק והמוסר של האתאיזם.

לוינס הביע חשש מן התפיסה החיובית של האל ומן המשמעות הטוטלית של הדתות החיוביות, שכן זה כובל את

האריס מעלה בספרו שפע של מעשים קשים ואלימים שנעשו בשם הדתות להצדקת קיומן או לביטול דעות ואמונות של אחרים. הטענה העיקרית שלו, והקשה מכולן, היא שבכוחה של הדת לגרום לאנשים לפעול שלא באופן רציונלי ואף בניגוד לתבונתם. מכל סוגי הבערות האנושיים האפשריים הדת היא המסוכנת מכולם, משום שהיא מאפשרת שלא לתקן את ההתנהגות בהתאם לתבונה. האפשרות לחשוב על הדת כהצגה של אמת מוחלטת מציבה את הדת במשוואה מול הפילוסופיה, התרה אחר האמת. מושגי האמונה מופיעים כמושגי אמת, ומסקנות ההיסק הדתי והאמוני מבקשות להיות בנות השוואה לאמת במובנה הפילוסופי או המדעי. מותר לשאול על עצם הניסיון הזה, ומותר להרהר על מטרתו, אולם קשה להתעלם מן העובדה שרבים ממאמיני הדתות מחפשים את הדת כ'אמת', ומוציאים אותה כ'אמת'.

הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק במסה הידועה 'איש האמונה הבודד' (2019) ביקש להפוך את סדר הדיון ולמקם את האמונה בצד של הספק ושל ההתמודדות הפנימית עם סימני השאלה. ניסיון זה של הרב סולוביצ'יק הוא חלק בשדה רחב של דיונים באמונה המגיעים מנקודת המוצא של הפילוסופיה הקיומית. הווה אומר, מתוך בחינה מעמיקה של משמעות האמונה בחיי האדם. בשביל הרב סולוביצ'יק האמונה מצויה בתוך המרחב הפנימי של הבדידות, שם האדם מכיר בייחודו, ומכאן מכיר ומאמין גם בייחודו של האל.

הצירוף של אמת ואמונה, הווה אומר החיבור בין עמדה דתית ובין תפיסה של אמת מוחלטת, נפוץ במיוחד בדתות המונותאיסטיות. מטעמים מובנים של המונותאיזם עמדתו נדמית כמחייבת תפיסה של אמת מוחלטת. גם אם נבקש לסייג את העמדה המונותאיסטית כעמדה לא אלימה אשר מתירה לעצמה רק את כלי השכנוע, גם אז נמצא את עצמנו מתמודדים עם השאלה אם האמונה בהקשרה המונותאיסטי מצויה בשדה מתחרה עם מושגי האמת - המדעית או המטפיזית.

צ'רלס מבי ביקש לבחון את השאלה הזאת מבחינה פילוסופית, תוך כדי ניסיון להבחין בין התנהגות דתית ובין מבע רוחני. לדבריו, המונותאיזם מביא לאלימות מסוגים שונים ובאופנים שונים. לא רק שדתות מונותאיסטיות נותנות הצדקה לאלימות, אלא שהן מובילות אליה, לא תמיד במובן של אלימות פיזית. מבי הצביע על ההגדרה הפנימית של המונותאיזם, המתבססת על הרכיב 'האחד' או 'היחיד' (μόνος) של האמונה המונותאיסטית. האמונה, או ההכרה, באל אחד כוללת מניה וביה את האמת של האל האחד, הקובעת יחס כלפי אמונות באלים אחרים, או כלפי תפיסות שונות של האל. יתר על כן, ההגדרה הדתית איננה קובעת דבר על טבעו של האל האחד או מהותו, אך בכל זאת היא מגדירה את האקסקלוסיביות של האמונה בו. מכאן

המוסרי, שמא הדת יכולה לצוות על האדם להתגבר על האתיקה, וניסיון להציע מודל של התמודדות ישירה מול האתגר הזה.

השיח הבין-דתי יכול לפתוח את החניכים למפגש מרגש ומסעיר עם האחר, עם המפתיע ועם המרתיע. בכוחו של השיח הבין-דתי לשנות את סטרוקטורת החינוך ולבנות מצע משותף לדיאלוג מעמיק, שבו השותפות הרוחנית הופכת להיות לחלק מן השיח המוסרי.

לפיכך, ניתן לומר כי השיח הבין-דתי, לא רק שהוא מאפשר מיתון של ההקצנה הדתית ודין וחשבון של כל אחד מן המשתתפים על אודות הדת שלו, אלא שיש לראות אותו כפעולה מוסרית דתית, המיוסדת על המוטיבציה האמונית, ומכוננת אותה.

המקורות

בן פזי, ח' (2012). הפרשנות כמעשה מוסרי: ההרמוניזציה של עמנואל לוינס. רסלינג.

דן, י' (1997). על הקדושה: דת, מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות. מאגנס.

האריס, ס' (2006). מהומת אלוהים: דת, טרור ועתיד התבונה (תרגום: יעל סלע-שפיר). עברית.

השל, א"י (2003). אלוהים מבקש את האדם. מאגנס.

מנדלסון, מ' (2022). ירושלים - על כוח דתי והיהדות. כרמל.

סולוביצ'יק, י"ד הלוי (2019). איש האמונה הבודד. ידיעות ספרים.

סטמטן, ד' ושגיא, א' (עורכים) (1996). בין דת ומוסר. בר אילן.

Goshen Gottstein, A. (2017). *Sharing Wisdom: Benefits and Boundaries of Interreligious Learning*. Lexington Books.

Meir, E. (2015). *Interreligious Theology: Its Value and Mooring in Modern Jewish Philosophy*. Walter De Gruyter and Hebrew University Magnes Press.

<https://doi.org/10.1515/9783110430455>

הדת בתוך מושגי האלוהות של המאמינים. כיצד ניתן לטהר את הדת, מן 'האלימות של המקודש'? ביטול הדת, הוא אומר, עלול להוביל לסכנה מוסרית, של עיסוק יתר של האדם בעצמו (בן פזי, 2012), ויתור מודע על כל מה שמעבר לאדם, ומכאן גם שחרור מן המחויבות האתית כלפי האחר.

ההכרה במה שמעבר לסובייקט, ההכרה באחר, מובילה את האדם אל דתיות חיובית מוסרית. אך לוינס מכיר גם בכוחה של הדת, בכוחה המפתה של הדתיות, וגם אותה הוא מבקש להבין. 'התשוקה' שהוא מזהה היא תשוקה אל מה שמעבר, אל מה שאי-אפשר להשיג, ומכאן ההכרה בתשוקה אל האין-סופי, ואפשר לומר כי עצם התשוקה היא הכרה באין-סופי, שאין ביכולתו של הסובייקט להשיג או לדעת. בשונה מצעדי המסע של קירקגור - מן האסתטי אל האתי אל הדתי - מסעו של לוינס מוביל מן הדתי אל האתאיסטי אל הארוטי אל האתי. במובן זה החשיבה האתאיסטית חוזרת אל הטאבו, אל המקדש, אל הארוטי, כדי לצאת מהם - אל האחריות המוסרית (בן פזי, 2012).

'אז איך בוחרים בין הדת לסובלנות?' שואל לוינס, ותשובתו היא שהדת, כאשר היא מבוססת על מושג של אחריות וחובה, יכולה להיות הבסיס לסובלנות של ממש. לפי לוינס הדת יכולה להפנות את האדם אל המוחלט, אך לא בשם השתלטות אימפריאליסטית שעלולה לטרוף את כל מי שיסרב לה, אלא כתביעה מוחלטת הפונה פנימה אל האדם עצמו ומטילה עליו אחריות אין-סופית.

ההקשר הישראלי בכלל, וההקשר של מערכת החינוך בישראל בפרט, מאתגר את האפשרות של הדיאלוג הבין-דתי. הקבוצות הדתיות השונות נבדלות מאוד בגודלן, בשפתן ובהיכרות ההדדית. במבט ראשון, החברה הישראלית כוללת קבוצת רוב יהודית וקבוצות מיעוט שונות, ובהן מוסלמים, דרוזים, קתולים, יוונים - אורתודוקסיים, ועוד מגוון קבוצות אחרות. האם יש אפשרות לבנות דיאלוג מכבד, כאשר הבסיס איננו שוויוני ומפלה? דווקא מערכת החינוך יכולה להיות המרחב שבו ניתן לעודד דיאלוג בין-דתי, והפנמה כי ההיבטים המוסריים הנדרשים לקיומו של דיאלוג בין-דתי יכולים להיות אחד הכלים החשובים ביותר לחינוך לפלורליזם ולמחויבות מוסרית בתוך זהויות מגוונות ונבדלות.

תרומת שיח בין-דתי למערכות החינוך

בדרך כלל ניגשים אל השיח הבין-דתי מתוך ההתעניינות הדתית והאמונית ומתוך האתגרים התיאולוגיים והפוליטיים שהמפגש בין דתות שונות מעורר. מאמר זה ביקש למקד את המבט להיבטים המוסריים הנלווים לשיח הבין-דתי, המעוררים אותו, או שמתעוררים בעקבותיו. במרכזו של המאמר נמצא האתגר